

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Мужа Валерія Вікторовича
«Юридичні засоби формування колективної правосвідомості»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

Дисертаційне дослідження В. В. Муж присвячене темі, яка є *безумовно актуальною* як у науковому, так і в практичному плані. Значний вплив на стан розвитку суспільства відіграє колективна правосвідомість, яка проявляється в усвідомленні соціальних груп чи усього суспільства цінностей права, прав і свобод людини, оцінці чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям. Нагромадження особою правових знань, інформованість членів соціальних утворень про нові прийняті закони та інші нормативно-правові акти, їх схвалення чи критика дозволяє сформувати у неї настанову на правомірну поведінку, сформувати ідею про її корисність для суспільства. Визначення структури, елементів та створення ідей, концепцій, моделей колективної правосвідомості надає можливість більш практично їх реалізовувати у законотворчій та правозастосовній діяльності, що в свою чергу позитивно впливає на розвиток суспільства в цілому.

При цьому необхідно покинути стереотипи, що полягають у виключно індивідуальних цінностях людини. Необхідно враховувати, що кожна особа все ж залишається членом колективу, громади, суспільства, які в будь-якому випадку здійснюють вплив на формування цих індивідуальних якостей. Крім того, в умовах сьогодення особа не може перебувати в цілковитій ізоляції. Для того, щоб бути повноцінним членом соціуму їй необхідно брати активну участь в колективних утвореннях. Таким чином можна констатувати значне підвищення інтересу до дослідження саме колективної правосвідомості та відповідно засобам її формування.

Усе це свідчить про необхідність переосмислення загальнотеоретичних підходів до співвідношення індивідуальної та колективної правосвідомостей, зумовлює потребу в науковому пошуку дієвих засобів формування останньої та посилює актуальність і важливість дослідження, проведеного В. В. Муж.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційна робота В. В. Муж виконана відповідно до теми НДР Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямом «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри», державний реєстраційний номер 0113U002433.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій сформульованих у дисертації визначається у цілому достатньо цілісним поєднанням її структури і змісту.

Автором добре обґрунтовано вибір напряму дослідження, його об'єкта, предмета, мети та завдань, які у сукупності дають можливість проаналізувати юридичні засоби формування колективної правосвідомості.

Наукове дослідження базується на сучасних теоретико-методологічних засадах, сприяючи переосмисленню підходів до аналізу та оцінки явища колективної правосвідомості в сучасних умовах.

Автором у підрозділі 1.1. здійснено детальний аналіз історіографії проблеми, досліджено еволюцію пізнання правосвідомості, аналізується інтерпретація категорії правової свідомості у філософсько-правових дослідженнях від античної філософії до сучасного періоду досліджень цього соціального феномену (с. 10-32 дисертації). Систематизація та періодизація історіографії літератури по темі дисертації, узагальнення її змісту слід уважати одним з достоїнств цієї дисертаційної роботи.

Достовірність отриманих в дисертації результатів забезпечується широкою джерельною базою (список використаних джерел складає 164 позиції), коректним застосуванням методології. Джерельну та історіографічну базу дослідження можна вважати достатньою для досягнення його мети та отримання обґрунтованих наукових результатів.

Методологічні засади дослідження стали предметом окремого підрозділу (п. 1.2). У підрозділі охарактеризовано поняття методології правосвідомості (с. 32-36 дисертації). Виправданим є звернення автора до інструментарію методології дослідження правосвідомості за її компонентами, в наступному порядку: принцип, підхід, метод (с. 36 дисертації). Відтак, у дослідженні охарактеризовано загальні філософські принципи в контексті пізнання колективної правосвідомості, зокрема принцип історизму, всезагального взаємозв'язку, всебічності розгляду, конкретності, практики, методологічного плюралізму та відображення (с. 36-42 дисертації).

Важливим методологічним інструментом дисертанта виступили філософські підходи і методи осягнення ідей щодо правової дійсності (синергетичний, системний, феноменологічний, антропологічний, екзистенціальний підходи) (с. 42-46 дисертації). Для поглибленого аналізу предмета дослідження використаний комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів (аналітичний, структурний, історичний, соціологічний методи, метод теоретико-правового моделювання та ін.), що дозволило успішно розв'язати теоретичні та практичні завдання, які визначили своєрідність і загальне спрямування дисертації (с.46-52 дисертації).

Структура дисертаційного дослідження зумовлена поставленою у ній метою, складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків і характеризується цілісністю та завершеністю.

Висновки дисертації ґрунтуються на здобутках провідних науковців, а також на критичному аналізі наукових робіт представників теорії держави і права та галузевих юридичних наук. У роботі також певним чином врахована відповідна нормативно-правова база, а саме положення Конституції України, кодексів України та інших законів.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. *Наукова новизна результатів дисертації* полягає в тому, що у ньому вперше у вітчизняній юридичній

науці здійснено комплексний науковий аналіз юридичних засобів формування колективної правосвідомості з огляду на важливість останньої в системі правового регулювання суспільства, зокрема правотворчості та правореалізації.

Серед отриманих дисертантом *нових конкретних науково обґрунтованих висновків та сформульованих положень* на увагу заслуговують (с. 7 дисертації): запропоновано ідеальну конструкцію колективної правосвідомості, для чого застосовано ключові положення теорій походження та розуміння права шляхом поєднання якісних основ природно-правової, позитивістської, соціологічної, психологічної та історичної шкіл права; окремо виділено «примиренську» теорію права як найбільш придатну для моделювання правосвідомості суспільства і виражену через її суспільну мету, тобто з виокремленням позитивного впливу на підвищення якості правового регулювання; викладено наукову позицію щодо розгляду мети правової свідомості в широкому та вузькому значеннях; удосконалено теоретичну модель колективної правосвідомості та юридичні засоби її формування .

Може бути підтримана пропозиція дисертанта щодо визначення колективної правосвідомості як форми суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності сформованими колективами в якості регулятора суспільних відносин (с. 66 дисертації).

Заслуговують на увагу положення про основні детермінанти середовища, такі як культура, клас і сім'я, які відносять особу до певної соціальної групи та здійснюють безпосередній вплив на формування її правосвідомості (с. 88-91 дисертації).

Позитивно слід відмітити, що в роботі проаналізовано явище референтності та зроблено висновок, що формуючи свої погляди на право,

індивід співставляє їх із сприйняттям права референтної для нього групи (с. 91-93 дисертації).

Доволі цікавою та в науковому розумінні сміливою є позиція дисертанта в підрозділі 3.4 дослідження щодо першочерговості правосвідомості над правом. Автор виводить гіпотезу, що цінність права пов'язана з самою людиною, а відповідно перш ніж стати, власне правом, воно повинно зародитися в її свідомості.

Окремо необхідно відзначити цілком вірну позицію автора щодо впливу якості юридичної освіти на стан правосвідомості беззаперечно самих правників та суспільства в цілому, що підтверджується результатами соціологічного опитування (анкетування) студентів III-V курсу спеціальності «Правознавство». (с. 170-174 дисертації, додаток А, с.202-205 дисертації).

Усе це в сукупності обумовлює *належний рівень наукової достовірності* дисертаційного дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у ньому.

Його результати можуть бути використані у подальшій науково-дослідній роботі, у сфері правотворчості, у правозастосовній діяльності. Крім того, вони можуть бути актуальними й корисними у навчальному процесі – при викладанні загальнотеоретичних юридичних дисциплін (теорії держави і права, філософії права, конституційного та адміністративного права та ін.), а також у процесі підготовки і підвищення кваліфікації державних службовців. Наукові положення, висновки й рекомендації, сформульовані в дисертації, *повно викладені у восьми опублікованих працях* (у тому числі за кордоном). Результати дослідження апробовані на низці наукових конференцій, у тому числі міжнародних.

Зміст автореферату *ідентичний* основним положенням дисертації.

Віддаючи належне здобуткам дисертаційного дослідження В. В. Муж, разом з тим не можу, за обов'язком офіційного опонента, не звернути увагу на *висновки й твердження, що викликають сумніви, не відзначити певні недоліки роботи.*

1. У підрозділі 2.2 «Колективна правосвідомість: методологія дослідження» значну частину його початку займає поняття загальної методології досліджень, що не є доцільним, оскільки поставлене питання стосується методології дослідження колективної правосвідомості. Варто було упустити положення щодо поняття методології, які є загальновідомими та відразу описувати принципи, підходи та методи, які були використані в ході дослідження.

2. Виключно третій та частково другий розділи дисертації присвячено саме засобам формування колективної правосвідомості, зокрема це вбачається з назв підрозділів 2.1, 2.2. Доцільно було б все ж таки більшу увагу в другому розділі приділити безпосередньо юридичним засобам формування колективної правосвідомості. виправляючи свою помилку дисертант уже в розділі 2.3 дослідив юридичні моделі колективної правосвідомості, де на основі розуміння права віднаходить позитивні й негативні чинники, що впливають на правову свідомість індивідів, груп чи суспільства.

3. В ході порівняння стану правосвідомості країн з різним типом правових сімей здійснено аналіз тільки романо-германської та англо-американської правових систем, що не охоплює повний спектр питань, пов'язаних з правосвідомістю населення країн з релігійною чи традиційною системами. В цьому ж таки третьому розділі автор опирається на релігію як на чинник формування правосвідомості суспільства, але мова йде більше про духовний світогляд особи.

4. Не зовсім повно досліджено юридичні моделі колективної правосвідомості в 2 розділі. Здійснено їхню характеристику через основні доктрини права (природно-правова, позитивістська та ін.). Варто було також здійснити аналіз моделей правосвідомості в різних за кількістю та структурою соціальних групах, що дало б змогу відслідити слабкі сторони формування правосвідомості в таких групах. Сподіваємося, що ця проблема буде предметом наступних досліджень В. В. Муж.

5. Поза увагою дисертанта залишилася практична сторона дієвості засобів формування колективної правосвідомості в законотворчості. Зокрема не надано пропозиції щодо розроблення проектів законів, які давали б змогу покращувати її рівень серед населення та у своїх нормах відображали найбільш дієві способи та методи подолання правового нігілізму. Наприклад надати пропозицію щодо розроблення проекту Закону України «Про правосвідомість населення» тощо.

Водночас слід констатувати, що висловлені зауваження не заперечують загальну позитивну оцінку дослідження, проведеного В. В. Муж. Воно є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності є суттєвими для вирішення конкретного наукового завдання щодо дослідження якісного впливу правової свідомості на стан розвитку суспільства та проведення аналізу юридичних засобів її формування з огляду на колективний характер соціалізації особи. Низка положень і висновків роботи є корисною також для практичної діяльності.

Отже, дисертація В. В. Муж «Юридичні засоби формування колективної правосвідомості» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, та іншим нормативним вимогам, які ставляться до такого роду досліджень, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, доцент

професор кафедри загальноправових дисциплін

Донецького юридичного інституту МВС України *Зозуля* Є. В. Зозуля

Підпис професора кафедри ЗПД
ДЮІ МВС України Зозулі Є.В. засвідчую:
т.в.о. начальника відділу режимно-секретного та
документального забезпечення

[Signature]
М.В. Яковлев